

Demeter Tamás

AZ ABÚZUS TÁRSADALMA*

Egy, a magyar társadalmat mélységében átható jelenséget szeretnék elemezni, melynek jelei a döntéshozatal legalacsonyabb és legmagasabb szintjein egyaránt megmutatkoznak. A szóban forgó jelenséget *abúzusnak* nevezem, s ezen azt értem, hogy az adott helyzetben normatív szükséges és általában könnyen átlátható döntést partikuláris érdekek és részrehajlások torzítják. Ezt a jelenséget látom a magyar társadalom számos problémája mögött meghúzódó morális válság forrásának, s ezt látom visszatükröződni a helyi autonómiák szinte minden területén: a házirendet alkotó társasházi közösségektől az önkormányzat testületein vagy az egyetemi tanácsokon át az érdekegyeztetés legkülönbözőbb szintű folyamataiig. Bár amit itt megfogalmazok, viszonylag absztrakt lesz, nagyon könnyű lenne a gondolatmenet minden egyes lépését egészen kézzelfogható tapasztalatokkal illusztrálnom. Itt azonban nem a konkrét esetek, hanem általános tanulságaik érdekelnék – ezeket igyekszem most megfogalmazni.

Az abúzusnak ez az általánosságban megfogalmazott formája egyszerre vezet a szabályrendszerek kiszámíthatatlanságához és az intézmények széttürléséhez – összességében és végsősoron tehát ahhoz, hogy intézményeink valódi funkciói helyett működési zavarok válnak természetessé és elfogadottá. Az intézmények működését szabályozni és biztosítani illetékes testületeink gyakorlatilag kivétel nélkül a partikuláris érdekek érvényesítésének terepei, és ezen a tényen alig-alig ütközik meg olykor bárki is. A gátlások nélküli önérdék-érvényesítés gyakran tükröződik egyrészt azokban a szabályokban, amelyeket ezek a testületek önmaguk illetve intézményeik működésére vonatkozva meghoznak, miáltal az intézmények tulajdonképpeni működése legalábbis torzul, ha egyenesen el nem lehetetlenül. Tükröződik az önérdék-érvényesítés másrészt a meghozott szabályok betartásának és betartatásának hiányában, nem is beszélve már a szabályok szellemének érvényesítéséről. Ez persze aláássa az intézményekbe vetett bizalmat. Csakhogy mivel az abúzus úgyszólván világnézetünk legtermészetesebb részévé vált, ez a züllés nem közfelháborodáshoz, hanem éppenséggel ahhoz a beletörődéshez vezet, melynek jelmondata: „a világ – vagy legalábbis a mi világunk – már csak így működik”.

A helyzetnek ez a beletörődő elfogadása természetes módon párosul a helyzethez alkalmazkodó viselkedéssel, mivel a szabályok abuzálása úgyszólván a boldogulás feltételévé válik, s ez egyrészt fenntartja, másrészt súlyosbítja, továbbterjeszti a jelenséget. Játékelméletileg egyszerűen belátható, hogy a szabálykövető magatartás olyan körülmények között, amikor senki nem követi a szabályokat, nem lehet kifizetődő. Ha körbetekintve mindenki azt látja, hogy az abúzus általános, akkor a morális megfontolások nem mű-

* Az Országgyűlés Kulturális és Sajtóbizottságának 2011. december 2-án, *Haza és haladás* címmel rendezett konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

ködhetnek korlátként, pusztá frázisok maradnak. Így válik az abúzus a világnézet természetes részévé: a problémákat eleve úgy fogjuk fel, hogy a probléma megoldása során a szabályok abuzálása a szabálykövető lépésekkel egyenrangúnak, ám azoknál rendszerint kifizetődőbbnek tűnik.

Hogy ez a világnézet gyökeret verhetett, az annak a következménye, hogy hiányoznak a közös, mélyen átélt értékek. Így például – legalapvetőbben – hiányzik az az elkötelezettség is, hogy a szabálykövetés: érték. Szabályaink (beleértve a törvényeinket is) írott malasztok maradnak, és ha ezt egyes esetekben belátjuk, akkor legfeljebb újabb szabályokat hozunk vagy a régieket módosítjuk. Hogy aztán ezeket az új szabályokat is abuzáljuk, ha éppen érdekeink úgy kívánják. Azt pedig már nemigen látjuk be, hogy a szabályok betartásához olyan háttérre kell támaszkodni, amely maga nem szabály, hiszen 1) ha a szabálykövetést pusztán egy szabály írja elő, és 2) ha a szabálykövetés maga nem érték, akkor a szabálykövetést előíró szabály – és vele együtt az összes regulánk – *a limine* értéktelen.¹

Azonban ha a partikuláris érdek diktál, akkor a szabálykövetést nem érezhetjük értéknek, hisz' a szabályok elsöprő többsége (a méltányosnak mondható reguláknak pedig mindegyike) olykor az ellenérdekelteknek kedvez, illetve annak alkotóját is korlátozza. Ez pedig a cselekvés érdekközpontú elveivel nem fér jól meg, s így a szabálykövető magatartás ritkán fellelhető. Bárhova tekintünk, a szabályok gyakran nyilvánvaló megsértésével találkozunk, s ha ezek lelepleződnek is, akkor sem szükségszerűen következik retorzió, mert többnyire az is partikuláris érdekeknek rendelődik alá. Ha pedig számonkérésre kerül sor, akkor senki meg sem lepődik azon, hogy a normasértő is azzal a közös tudással védekezik: a mi világunk már csak így működik.

Hiányzik tehát az az alapvető központi érték, amelynek a társadalmat egybentartó világnézet legfontosabb összetevője kellene lennie. Vannak ehelyett partikuláris érdekek szerint szerveződő világnézetek. Ha mármost mindenki kialakíthatja a saját világnézetét, erre akár azt is mondhatnánk: remek, hiszen ez az egyén szabadságát tükrözi abban a tekintetben is, hogy a világot tökéletesen autonóm módon értelmezheti, amennyiben az értelmezésnek még a keretei sincsenek rögzítve. Csakhogy ebben az esetben a világnézet könnyen az egyéni érdekek prédájává lesz: úgy fogom észlelni a világot, ahogy közvetlen pillanatnyi érdekeim megkívánják – s nincs is ennél kényelmesebb. Ennek következménye pedig az lesz, hogy lehetetlenné válik közös értékelések kialakítása, azaz lehetetlenné válik annak eldöntése, mi számít elismerésre méltónak és mi számít elítélendőnek. Még a helyzetek értelmezéséhez is hiányozni fognak a közös mércéink, sőt még az egyéni értékelések sem lesznek következetesek. Hiszen a pillanatnyi helyzetben érvényesnek látszó (azaz rövidlátó) önérdek diktálja magának a helyzetnek a megítélését is. S bár bizonyos normatív állításokat illetően mutatkozik olykor egyetértés, ezek lefordítása gyakorlati cselekvésre már ismét csak szélsőséges értelmezésbeli különbségeken feneklik meg. Ennek következtében pedig a társadalom képtelenné válik önmaga megszervezésére: közös cselekvésre, erőfeszítésre, egyetértésre.

¹ Olyasféle problémáról van itt szó, amelyet Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* (lásd például Atlantisz, Budapest, 1992) 201. paragrafusától kezdve tárgyal.

Bár a csoportérdekek szerinti szerveződés természetesen működik, ez azonban nem jelent minőségi különbséget a nyers önérdek érvényesüléséhez képest. Hiszen ilyen esetekben csak az egy irányba mutató önérdekek szerveződéséről van szó, amely pusztán egy adott rendszer abuzálására irányuló képesség megsokszorozódását eredményezi. A partikuláris érdeket ez nem teszi közérdekké. S noha a lobbitevékenység természetes velejárója a döntéshozatali folyamatoknak, mégis létezniük kellene olyan mechanizmusoknak, amelyek megakadályozzák, hogy a partikuláris érdekek érvényesítése a közérdek aránytalan sérelmével járjon. Nehéz persze meghatározni, hogy mi az aránytalan sérelem, de az biztos, hogy ha az intézmények a részérdekek szinte korlátlan érvényesülése folytán megszűnnek hatékonyan működni, az mindenképpen a közérdek aránytalan sérelmét jelenti.

Ilyen sérelemből fakad az a széles körben tapasztalható következmény, hogy a helyi autonómiák gyakran működésképtelenek. Működésen természetesen a funkcionális vetületet, tehát az adott szervezet szempontjainak megfelelő működést értem, hiszen a helyi autonómiák diszfunkcionálisan, azaz egyéni érdekeket kielégítő módon remekül működhetnek és működnek is. Azonban a funkcionális működés hiánya belátható idő alatt az adott szervezet tényleges szétzúllásához vezet – egyetemek esetében például az oktatási és kutatási színvonal, önkormányzatok esetében a közszolgáltatások minőségének zuhanásához; és mindkét esetben pénzügyi fenntarthatatlansághoz. Persze határozatlan ideig az összeomlás is elleplezhető sikerpropagandával, amely a látszattevékenységet valószínű eredményként tünteti fel. S ez még a nyilvánvaló összeomlás körülményei között is hatékony lehet, ha az így létrehozott látszatot sikerül kívánatos valóságnak elfogadni – nyilvános térben jól megjeleníthető egyéni, illetve csoportérdekek alapján.

Az intézmények szabályozásáért és működtetéséért felelős testületek tagjai rendszerint nem ismernek el semmilyen magasabb instanciát ezeken az érdekeken túl. Teljesen hiányzik az a meggyőződés, hogy ezen testületek tagjai bármi mást képviselnének önmagukon, illetve csoportérdekeiken túl. Hiányzik az a gondolat, hogy egy szabályokat alkotó, alkalmazó testület tagjaként az egyén valójában az általános akarat, vagy kevésbé filozófiai módon fogalmazva: a közjó vagy a közérdek valamely szeletének képviselője lenne. A legszembeötlőbb ez azokban az esetekben, amikor a különböző testületek tagjai a közbeszédben vagy kockás abrosz mellett a közérdek valamilyen sérelmét teszik szóvá, majd amikor testületi tagi minőségükben nekik maguknak kellene az általános akarat valamely szempontját megjeleníteni, akkor magától értetődő természetességgel dobják sutba azt, s igyekeznek partikuláris érdekeket érvényesíteni.

Bármilyen sokat és jogosan ostromozták is az „általános akarat” rousseau-i ideáját, bármilyen nehéz is ezt az általános (a közösség egészének érdekét képviselő) akaratot a társadalom egésze szempontjából megfogalmazni, és bármilyen problematikus is, ha valaki az általános akarat megfogalmazásának jogát kizárólag magának követeli, az egyes intézmények szempontjából ez már korántsem ilyen nehéz és problematikus. Intézményeink ugyanis funkcionálisan szerveződnek, s ha a funkciót egyszer rögzítettük, akkor sokkal egyszerűbb meghatározni, hogy mit kell képviselniük az intézményi döntéseket meghozó és kikényszerítő szereplőknek.

A magyar társadalomban azonban hiányoznak „az ész magánhasználatának” korlátai – ahogyan azokat Kant nevezte.² Kant szerint – ezzel könnyű egyetérteni, és rendkívül időszerű emlékeztetni rá – teljes szabadság kívánatos „az ész nyilvános használatát” illetően, azaz bármely kérdésben a nyilvánosság előtti gondolkodás vonatkozásában. Azonban szigorú korlátok szükségesek az ész magánhasználatában, azaz abban a tekintetben, hogy valaki – ahogy Kant mondja – „egy bizonyos rábízott, polgári tisztségben vagy hivatalban [mit] tehet az eszével”. Ugyanis, mondja Kant, „a polgár nem habozhat a rárótt feladatok elvégzésében, sőt, ha kotnyelesen bírálhatja [vagy teszem hozzá én: partikuláris érdekek szerint egyenesen abuzálja] ama megbízatásokat, akkor ez olyan botrány, amelyért (mivel általában törvénytelenésekre ösztönözhet) megbüntethető”. Ugyanő azonban – folytatja Kant – „ettől függetlenül nem cselekszik polgári kötelességei ellenére, ha [...] nyilvánosan véleményt mond az előírások szerencsétlen vagy igazságtalan voltáról”.

Tehát: a szabályokat nyilvánosság előtt mindig szabad bírálni (azaz lehet róluk gondolkodni), de amíg érvényben vannak, nem szabad nem betartani vagy betartatni őket (azaz nem szabad ellenük cselekedni). A mai magyar társadalomban azonban az ész nyilvános használatának szabadságát az ész magánhasználatára is gyakran, magától értetődő természetességgel terjesztik ki. Azok, akik az ész nyilvános használatának szabadságával példásan élnek és vesznek részt a közbeszédben, gyakran ugyanezt a jogot követelik maguknak azokban a szerepeikben is, amelyekben az ész magánhasználatának korlátainak kellene érvényesülniük. Ilyenformán még az is, aki látja az általános akarat követelményeit és értekezik róluk, amikor arra kerül a sor, hogy az általános akarat képviselésének rá eső részét gyakorolja, a belátásait nem alkalmazza az adott esetre, mert partikuláris érdeke másként kívánja.

De mit lehet tenni ebben a helyzetben? A rövid, kiábrándító és elfogadhatatlan válaszom az, hogy semmit. Ha a korlátok nélküli önérdek-érvényesítés lefelé tartó spirálja elindul, az – mint fentebb rámutattam – öngerjesztő folyamatba torkollik. Senkinek nem lesz érdeke a közvetlen, rövidlátó önérdekeit sértő vagy akár azokat csak korlátozó szabályokat követni. E folyamat – belső dinamikája révén – természetsszerűleg vezet az intézmények összeomlásához, azaz funkcionális működésük megszűnéséhez.

Ez a megállapítás azonban elfogadhatatlan: olyan, amelybe a társadalmat szétzüllesztő következményei miatt nem szabad beletörödni. Azt kellene tehát elérni, hogy a helyi autonómiák döntéshozói ebben a szerepükben önmagukat a közérdek letéteményesének lássák. Magyarán: ne csak a szerepből fakadó jogokra és lehetőségekre legyenek érzékenyek (ezeket persze mindjárt partikuláris érdekek háttere előtt percipiálva), hanem a szerepből fakadó kötelességekre és korlátokra is. Hogy mennyire érzékelési problémáról van itt szó, azt egyébként mi sem mutatja jobban, mint a jogok és kötelességek közötti logikai kapcsolatot illető vakság: a mindenkit megillető jogok bármely rendszere csak akkor létezhet, ha ezeknek a jogoknak a tiszteletben tartása mindenkinek kötelessége is.

² Immanuel KANT: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás* = Uő.: *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*, Gondolat, Budapest, 1974.

Ha mindenkinek joga van méltányos elbánásra, akkor mindenkinek kötelessége másokhoz fűződő viszonyában a méltányosság szabályai szerint járni el. Még akkor is, ha ezt hatalmi helyzetből teszi, és még akkor is, ha mégoly korlátozott hatalmi pozícióból jár is el. S itt nem működhet más, csak a kötelesség érzése, hisz' a méltányosság szabályai szerinti viselkedés gyakran nem a közvetlen érdekeink és rokonszenveink szerint vágyott magatartás.

E szemlélet érvényre juttatásának legsúlyosabb nehézsége abból fakad, hogy meg kellene változtatni a szerepek észlelésének mikéntjét. Mégpedig úgy, hogy abban az illető szerep kívánalmi, s ne pedig a szerep betöltőjének érdekei legyenek az elsődlegesek. Ez pedig a társas világhoz való viszonyulás jelenleg kevésbé elterjedt módját jelenti, és ennek kialakítása nem megy központilag, egyik napról a másikra. Ez a feladat csak a közbeszéd résztvevőinek kitartó munkájával megoldható: legyen tehát diskurzus jogokról és érdekérvényesítésről, de méginkább kötelességekről és közérdekről. Ezek azok a problémák és megfontolások, amelyeknek a tudományos igényű dolgozatok szintjéről be kellene kerülniük a napi politikai publicisztika és a közbeszéd témái közé, majd ezeken keresztül be kellene épülniük a hétköznapi értékeléseink nyelvébe. Mégpedig azért, hogy azután végeredményben ezek határozzák meg azokat a kategóriákat, amelyeken keresztül a társas világ folyamatait észleljük. Ha túlértékeli is ez a tartózkodó javaslat a véleményformáló értelmiség szerepét – bár azt gondolom, nem értékeli túl –, nem látok más utat, amely az abúzus társadalmától egy józanabb, méltányosabb és élhetőbb társadalom felé vezethetne.

Tavas (1989, bronz kispasztika)